

PAREMIOLOGIK BIRLIKLARDA “HAYOT–O‘LIM” TUSHUNCHASI*Fazliddinova Feruza*

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi o‘zbek xalq maqollarida “hayot–o‘lim” konseptining ifodalanishi leksik-semantik va mavzuviy jihatdan tahlil qilinadi. G.O‘lmasovning “O‘zbek xalq maqollari” to‘plamidan 120 ga yaqin maqol saralanib, ularda hayot, umr, o‘lim, ajal kabi leksemalarning ulushi aniqlandi hamda maqollar to‘rt mavzuviy guruhga ajratildi. Ilmiy yangilik maqollarda hayot konseptining asosan “umr” va “o‘lim” leksemalari orqali anglashilishi, o‘limning esa axloqiy-falsafiy baho mezon sifatida ishtirok etishini asoslashdadir.

Kalit so‘zlar: konsept; maqol; umr; o‘lim; ajal; nom qoldirish; paremiologiya

Аннотация. В тезисах анализируется репрезентация концепта «жизнь–смерть» в узбекских народных пословицах. На материале сборника Г. Улмасова отобрано около 120 паремий, определена доля лексем «жизнь», «умр» (жизненный срок, век), «смерть», «ажал» (предопределённый час смерти), а пословицы разделены на четыре тематические группы. Новизна работы состоит в обосновании того, что в пословицах жизнь осмысливается преимущественно через лексемы «умр» и «смерть», а смерть служит критерием морально-философской оценки.

Ключевые слова: концепт; пословица; умр; смерть; ажал; добрая память; паремиология

Annotation. The thesis examines how the “life–death” concept is expressed in Uzbek proverbs at the lexical-semantic and thematic levels. About 120 proverbs were selected from G. Olmasov’s collection, the shares of the lexemes hayot, umr, o‘lim and ajal were determined, and the proverbs were divided into four thematic groups. The novelty lies in showing that life is conceptualized mainly through the lexemes umr and o‘lim, while death serves as a criterion of moral and philosophical evaluation.

Keywords: concept; proverb; lifespan; death; good name; paremiology

Kirish

Hayot va o‘lim tushunchalari har bir xalqning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy tajribasini aks ettiruvchi universal konseptlar sifatida kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiyaning markaziy tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi [2; 3; 4]. Xalq hikmatining eng sayqallangan shakli bo‘lgan maqollar bu konseptlarning milliy-madaniy o‘ziga xosligini yaqqol namoyon etadi, chunki ularda asrlar davomida to‘plangan hayotiy tajriba ixcham va yodda qolarli shaklda mujassamlashgan. Tezisning maqsadi o‘zbek xalq maqollarida “hayot–o‘lim” konseptining leksik-semantik va mavzuviy xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Asosiy qism

Tadqiqot materiali sifatida G'.O'lmasovning "O'zbek xalq maqollari" to'plami [1] tanlandi; unda 15 mingdan ortiq maqol jamlangan bo'lib, ularning sezilarli qismi bevosita yoki bilvosita hayot va o'lim mavzusiga taalluqlidir. Tavsifiy, komponentli va kontekstual tahlil hamda statistik kuzatuv usullari asosida 120 ga yaqin maqol saralandi va ularda hayot, umr, tiriklik, tirik, o'lim, ajal, o'lik leksemalari qayd etildi.

Statistik kuzatuv leksemalar ulushi bir tekis emasligini ko'rsatdi: o'lim leksemasi ishtirok etgan maqollar 32,4 foizni, umr leksemasi qatnashganlari 28,3 foizni tashkil etgan holda, hayot leksemasi atigi 4,1 foizni egallaydi. Demak, o'zbek maqollarida hayot mavhum umumiy nom sifatida emas, ko'proq "umr" leksemasi orqali, ya'ni vaqt va davomiylik parametri hamda o'lim bilan qiyoslash vositasida anglashiladi. "Hayot" leksemasi esa asosan bezak va aql bilan bog'lanadi: "Gul — hayot bezagi", "Dono naqli — hayot aqli". "Umr" leksemasi "Sabr — umr xazinasini", "Xotin — umr yo'ldoshi" kabi birikmalarda mavhum tushunchani boylik va hamrohlik tajribasi orqali konkretlashtiradi.

Umrning davomiyligi va sifati axloqiy fazilatlar bilan bog'lanishi alohida e'tiborga loyiq: "Totuv turmush — uzoq umr", "Qalbing toza — umring toza", "Yolg'onning umri — qisqa". Bunday maqollarda umr tabiiy muddat emas, shaxsning xatti-harakati va axloqiy tanloviga bog'liq o'zgaruvchan kattalik sifatida talqin qilinadi.

Maqollar mazmun jihatidan to'rt guruhga ajratildi. Birinchi guruhni o'limning muqarrarligi va barcha uchun tengligi haqidagi maqollar tashkil etadi: "O'lim shoh-u gadoga barobar", "Ajal yetmay, chivin o'lmas", "O'lim — haq, meros — halol". Bu maqollarda o'lim ijtimoiy mavqe tanlamaydigan tabiiy qonuniyat sifatida talqin qilinadi, ajal esa islomiy dunyoqarashga xos belgilangan vaqt tushunchasi bilan bog'lanadi; shu bois ularning pragmatik vazifasi o'limdan ortiqcha qo'rqmaslik va unga tayyor turishga undashdir.

Ikkinchi guruh hayotning qisqaligi va vaqtning g'animatligini ifodalaydi: "Dam — g'animat, diydor — g'animat", "Umr qarzga berilmas, oltinga sotilmas". Bu yerda umr qaytarib bo'lmaydigan, hech qanday boylikka almashtirib bo'lmaydigan qadriyat sifatida konseptuallashtiriladi, "g'animat" komponenti esa har bir nafas va har bir uchrashuvni qadrlashga chorlovchi aksiologik ko'rsatkich vazifasini bajaradi.

Uchinchi guruhdagi maqollar hayot va or-nomus munosabatini ochib beradi: "Xo'rlik o'limdan yomon", "Nomussiz yurmoqdan nomusli o'lmoq yaxshi", "Er yigitni nomus o'ldirar". Ularda jismoniy o'limdan ko'ra ma'naviy o'lim, ya'ni izzat-nafsdan mahrum yashash yomonroq deb baholanadi. Bu o'zbek milliy qadriyatlar ierarxiyasida hayotning uzunligidan ko'ra uning sifati va qadr-qimmatini ustun turishini ko'rsatadi.

To'rtinchi guruh yaxshi ish va nom qoldirish haqida bo'lib, "Yaxshi odam o'lmaydi" maqoli buning yorqin namunasidir. Maqol zohiran paradoksal ko'rinsa-da, unda jismoniy va ma'naviy o'lim farqlanadi: ezgu amal egasi xalq xotirasida yashashda davom etadi, yomonlik qilgan esa jismonan o'lishi bilan unutiladi yoki yomon nom bilan eslanadi. Shu tariqa o'limning "yakun" semasi "xotira" semasi bilan to'ldirilib, ma'naviy o'lmaslik g'oyasi shakllanadi [5; 6].

Xulosa

Tahlil "hayot-o'lim" konsepti maqollarda leksik jihatdan o'lim va umr leksemalari atrofida zichlashganini, semantik jihatdan esa muqarrarlik, o'tkinchilik, izzat va xotira kabi to'rt mavzuviy yo'nalishda namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Maqollarda o'lim faqat biologik yakun emas, balki axloqiy-falsafiy baho mezoni sifatida ham ishtirok etadi. Olingan natijalardan kognitiv lingvistika, paremiologiya va lingvokulturologiya kurslarida hamda maqollarning izohli lug'atlarini tuzishda foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'lmasov G'. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: O'qituvchi, 1988.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 2003. – 276 p.
3. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Академический проект, 2001.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. – Минск: Тетрасистемс, 2001. – 272 с.
5. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – 178 б.
6. Yusupov O'.Q. Ma'no, tushuncha, konsept va lingvokulturologiya atamallari xususida // Stilistika tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlarida: ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2011.